

В І Д Г У К

офіційного опонента

на дисертацію КОКОРЕВА Олексія Вікторовича

«Відповідність пострадянських держав Балтії вимогам членства в ЄС:

інституційний і ціннісний виміри»,

поданої на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси

1. Актуальність теми дисертації, зв'язок із науковими програмами, темами

Європейська інтеграція в останні роки стала одним з найважливіших напрямів політичних прагнень для багатьох країн Східної Європи, в т.ч. й України. Ця тенденція навіть була зафіксована на конституційному рівні – 2 лютого 2019 р. до Преамбули Конституції України було включено пункт про незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, а до повноважень Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України – реалізовувати стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в НАТО. Відповідно, набуває великого значення залучення позитивного та врахування негативного досвіду країн, що вже набули повноправного членства у ЄС. Найбільш корисним є вивчення досвіду євроінтеграції країн Балтії – Латвії, Литви та Естонії, які найшвидше подолали перехідний період серед інших держав Центральної та Східної Європи. До того ж ці країни Балтії, як і Україна, були не просто постсоціалістичними, а й пострадянськими державами.

У зв'язку з цим слід зазначити, що дисертація О.В. Кокорева присвячена цікавій, своєчасній та малодослідженій у вітчизняній політичній науці темі – інституційному і ціннісному виміру відповідності Латвії, Литви та Естонії вимогам членства в Європейському Союзі. Досвід європейської інтеграції пострадянських

держав Балтії дуже важливий для України, бо європейська та євроатлантична інтеграція для цих країн стала головним фактором, який значною мірою вплинув на їхній розвиток і виступив головним каталізатором проведення суспільно-політичних реформ та економічного зростання. Здійснюючи стратегічний курс на повноцінне членство в ЄС, країни Балтії трансформували законодавчу базу відповідно до Копенгагенських критеріїв у напрямку утвердження консолідованої демократії на теренах Балтійського регіону пострадянського простору. Крім покращення економічних показників Латвії, Литви та Естонії, набуття повноправного членства в Європейському Союзі призвело до збільшення політичної ваги цих держав, покращення їхнього міжнародного іміджу.

На сьогодні, вивчення досвіду євроінтеграції Латвії, Литви та Естонії можна розглядати як один із найактуальніших і найперспективніших у політичній науці, що є для України особливо важливим. Цьому сприяє те, що пострадянські держави Балтії мають спільні кордони з Росією; на їхніх територіях проживає значна кількість російськомовного населення; економіка Латвії, Литви та Естонії була значною мірою зорієнтована на Росію, енергетична та сировинна залежність від РФ змушувала уряди цих держав шукати шляхи виходу з цієї ситуації тощо. З огляду на це, вивчення досвіду подолання цих проблем, як і загалом руху пострадянських прибалтійських держав до ЄС є надзвичайно перспективним і своєчасним.

З огляду на вищезазначене, дисертаційна робота О.В. Кокорева відзначається високим ступенем актуальності, а її зміст свідчить про важливі наукові результати, що мають теоретичне і практичне значення. Вона виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобалізаційних процесів» (державний реєстраційний номер 0114U007155), яку виконує кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації

Аналіз дисертації О.В. Кокорева свідчить про те, що автор досить вдало

обґрунтував актуальність теми дослідження, його наукові положення. Сформульовані дисертантом дослідницькі завдання відповідають назві, змісту і меті дослідження, окреслюють наукову позицію автора, створюють можливості для достатньо повного розкриття теми. Використані загально-наукові та спеціальні методи дослідження (зокрема, неоінституційний, аксіологічний підходи, порівняльний метод) дозволяють комплексно розглянути інституційний і ціннісний виміри відповідності Латвії, Литви та Естонії вимогам членства в ЄС. Робота відзначається послідовністю, взаємозумовленістю теоретико-методологічних засад і практичних результатів, цікавим змістовним матеріалом, переконливою аргументованістю.

Характерною ознакою даної дисертаційної роботи є те, що особливу увагу О.В. Кокорєв приділив оцінці відповідності держав Балтії вимогам членства в ЄС на інституційному та ціннісному рівнях на постінтеграційному етапі, який хронологічно припадає на 2004-2020-ті рр. (і триває дотепер). Дисертант спрямував свою дослідницьку увагу на визначення ефективності політики ЄС щодо зміцнення стійкості ліберальної демократії в державах Балтії та їх подальшої адаптації до стандартів ЄС; аналіз причин та проявів деконсолідації демократії в Латвії, Литві та Естонії; з'ясування особливостей пострадянської ліберальної демократизації країн Балтії та виявлення першопричин погіршення якості демократії, яке спостерігається останнім часом, і встановлення особливостей процесів деконсолідації ліберальної демократії в цих країнах. Також у дисертаційній роботі О.В. Кокорєва здійснена спроба виявити проблеми реалізації основних політичних прав та свобод людини та громадянина у державах Балтії в контексті їх відповідності правовій системі ЄС; дати оцінку відповідності аналізованих держав принципу гендерної рівності та стратегіям ЄС щодо досягнення гендерного паритету. Важливим здобутком дисертації, що розглядається, є оцінка відповідності політики пострадянських держав Балтії принципу толерантності як одному з фундаментальних принципів функціонування ЄС; аналіз антикорупційної політики Латвії, Литви та Естонії на інституційному та ціннісному рівнях.

Структура дисертації О.В. Кокорєва є вдалою і складається зі вступу; шістьох

розділів, кожен з яких включає від 2 до 4 підрозділів, висновків до розділів, списків використаних джерел до розділів; висновків; додатків. Розділи дисертаційної роботи пов'язані внутрішньою логікою і послідовністю викладу положень. Цілком виправданим є визначення об'єкта і предмета дисертації, а її мета і завдання сформульовані коректно та взаємопов'язані з назвою, об'єктом і предметом дослідження.

Опрацювання значної кількості наукових вітчизняних та зарубіжних джерел за темою роботи дозволило авторові обґрунтувати викладені у дисертації наукові теоретичні та практичні результати. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, що відображено у відомостях про апробацію результатів дисертації (див: вступ, додаток А).

Обґрунтованість та достовірність основних результатів дисертаційного дослідження О.В. Кокорева свідчить про те, що вони можуть бути використані як у пропедевтичному сенсі (зокрема, при підготовки і читанні навчальних курсів політологічного спрямування), так і в концептуальному, дискусійно-постановочному та праксеологічному сенсах.

3. Достовірність та наукова новизна одержаних результатів

Основні положення і висновки, які виносяться на захист, мають високий ступінь наукової новизни, їхнім підґрунтям є достатні методологічна, теоретична, інформаційна та джерельна база. Наукова новизна отриманих результатів полягає у наступному:

– визначено головні причини стагнації процесів ліберальної демократизації в державах Балтії, що виражається, зокрема, у відсутності довготривалої демократичної традиції та стійкої прихильності населення до цінностей ліберально-демократичного типу; незавершеності на інституційному рівні ліберальної демократизації; пануванні консервативних цінностей населення; деструктивному впливі низки криз у межах ЄС останніх років (починаючи з 2008 р.); прийнятті політичними партіями популістської риторики як політичної стратегії; недостатній послідовності ЄС у сприянні та контролі за поглибленням ліберально-

демократичних принципів у державах останніх «хвиль» розширень;

– схарактеризовано зміст процесів стагнації ліберальної демократії в Латвії, Литві та Естонії, що обумовлено, здебільшого, зростанням електоральної підтримки консервативних, націоналістичних, популістських партій; продукуванням урядами неліберальних ініціатив; посиленням інтолерантності; тиском на медіа; посиленням у політичній риторичі мови ворожнечі; атакою на мультикультурні цінності;

– виявлено особливості практичної реалізації в пострадянських державах Балтії принципу гендерної рівності з наголосом на наявні інституційні та ціннісні перешкоди – зокрема, зафіксовано: найстійкіші позиції Естонії (за винятком сильного розриву в розмірі зарплат і пенсій); відсутність прогресу Литви щодо зміцнення гендерного паритету після приєднання до ЄС з причини сильної підтримки населенням консервативних політичних акторів; незначний прогрес Латвії, який пов'язаний зі зростанням представництва жінок в органах влади;

– з'ясовано характеристики аналізованих країн Балтії за відповідністю принципу толерантності – зокрема, зафіксовано такі прояви толерантності / інтолерантності: легалізація в Естонії та відкидання Литвою та Латвією інституту цивільного партнерства для одностатевих пар; увиразненість у всіх пострадянських державах Балтії соціальних фобій (гомофобія, ромофобія, ісламофобія та ін.); поширення мови ворожнечі за високої електоральної підтримки партій, які декларують прихильність до мізогіністичних, антисемітських, гомофобних, неорасистських та інших антицінностей; фактичне ігнорування державними інститутами країн Балтії окремих значущих рекомендацій ЄС щодо запобігання та протидії інтолерантності; недостатньо ефективного застосування правових механізмів захисту прав та свобод уразливих груп; пасивність громадськості у протидії інтолерантності через панівний консервативний характер політичної культури та нестійкі ліберально-демократичні цінності;

– розкрито відмінності Латвії, Литви та Естонії за якістю антикорупційних дій та причинами (інституційними, ціннісними), які впливають на неї – зокрема, зафіксовано такі тенденції: успішність антикорупційної політики Естонії, стагнація Литви, регрес Латвії; в Латвії та Литві зберігається ризик поглиблення корупції;

антикорупційні реформи проводяться на вимогу «зверху» (від ЄС), а не «знизу» (від громадськості), що свідчить про рудименти пострадянського корупційного прагматизму та слабкість антикорупційної культури в суспільстві.

4. Оцінка змісту дисертаційної роботи, її завершеність та відповідність встановленим вимогам, зауваження та дискусійні положення

Під час реалізації мети і завдань дисертації О.В. Кокорєва були висунуті та підтверджені гіпотези:

1) для підтвердження взаємопов'язаності інституційних та ціннісних змін ліберально-демократичного типу задля досягнення відповідності посттоталітарних держав Балтії стратегіям розвитку ЄС дисертантом було показано, що домінування цінностей, які не є ліберально-демократичними, сповільнюють прогресивні інституційні перетворення, необхідні для приведення політики Латвії, Литви та Естонії у повну відповідність зі стратегіями розвитку Європейського Союзу;

2) для підтвердження впливу історичного чинника на стагнацію / регрес якості ліберальної демократії в державах Балтії О.В. Кокорєвим було продемонстровано, що історичні травми зміцнили переконання в тому, що народи, які були тривалий час поневолені, гостро реагують на будь-які вимоги ззовні визнавати вищими за національні іноземні (мультикультурні) цінності, культуру, правові норми, а відтак намагаються протидіяти їм у дусі євроскептицизму, консерватизму, націоналізму;

3) для підтвердження деструктивного впливу серії криз (фінансової, міграційної та ін.) на теренах Європейського Союзу на стійкість ліберальної демократії в державах-учасниках і здатність ЄС ефективно запобігати погіршенню якості демократії в цих державах у дисертації О.В. Кокорєва зафіксовано, що відставання пострадянських держав Балтії у розвитку демократії зумовлене зниженням після 2004 року сили впливу ЄС на питання ліберально-демократичних трансформацій, а кризи останніх років призвели до зменшення інтенсивності проєктів, спрямованих на поглиблення демократичних перетворень у Латвії, Литві та Естонії – це обумовлено не лише внутрішніми причинами (інституційними та ціннісними), а і непослідовністю власне Європейського Союзу у поглибленні ліберально-демократичних перетворень у Балтійському регіоні;

4) для підтвердження ослаблення внутрішньої мотивації пострадянських держав Балтії зберігати після завершення євроінтеграційного процесу високі темпи ліберально-демократичних перетворень автором було доведено, що цьому сприяє висхідний популізм, активізація консервативних, радикальних, популістських політичних акторів, поширення мови ворожнечі та різних проявів нетерпимості та соціальних фобій, інтолерантний дискурс, відкрите або здебільшого латентне відкидання гендерного паритету тощо.

Аналіз змісту дисертаційної роботи О.В. Кокорева свідчить про самостійний, завершений характер проведеного дослідження, яке повною мірою відповідає вимогам МОН України.

Оцінюючи в цілому позитивно дисертацію О.В. Кокорева, звертаємо увагу на деякі дискусійні аспекти і висловлюємо окремі зауваження.

По-перше, одним із політичних субкритеріїв Копенгагенських критеріїв є вимога забезпечення свободи парламентських та президентських виборів і виборів до місцевих органів влади. У дисертації достатньо повно висвітлено відповідність країн Балтії цій вимозі, проте, на нашу думку, в дисертації не виправдано замало було приділено аналізу досвіду запровадження е-голосування (зокрема, в Естонії). Так, на с. 150 дисертації О.В. Кокорев відзначає, що «модель е-голосування, якою з кожними наступними виборами користуються щораз більше естонських виборців», виступає позитивом для зміцнення демократичних цінностей, вирішивши частину питань стосовно скорочення абсентеїзму. Крім того, сьогодні «в умовах зростання ризиків інфікування населення в місцях масових зібрань ця технологія матиме щораз більше прихильників». З огляду на предмет дисертації модель е-голосування має важливе значення і, на нашу думку, було б корисним детальніше проаналізувати переваги і недоліки цього інструменту в контексті забезпечення свободи виборів.

По-друге, говорячи про зниження якості ліберальної демократії, посилення дефектів демократії, що спостерігаються в пострадянських державах Балтії (див., зокрема, розділ 2), доцільно було б більш чіткіше сфокусувати увагу на аналізі неототалітарних тенденцій трансформації ліберальної демократії, що найбільш опукло проявляється саме на інституційному та ціннісному рівнях. Як відомо,

неототалітаризм (новий тоталітаризм) являє собою комплекс установок, заснований на посиленні крайніх правих та частково крайніх лівих тенденцій розвитку суспільства. При цьому радикалізована картина світу, притаманна неототалітарній свідомості, поєднує риси трьох цивілізаційних моделей – із моделі аграрного суспільства (премодерна) запозичений романтичний етноцентризм (націоналізм); із моделі індустріального суспільства (модерна) запозичений імперіалістичний ідеологічний дискурс (у русі панамериканізму, панславізму тощо); із моделі постіндустріального суспільства (постмодерну) привнесені такі риси, як плюральність, релятивність, розсіяність, фрагментація, автономізація. У руслі міркувань О.В. Кокорева про погіршення якості ліберальної демократії в Латвії, Литві та Естонії (що є до речі світовою тенденцією) звернення до проблеми формування елементів тоталітарної демократії було б доречним і виправданим.

По-третє, в дисертаційній роботі етапи співпраці країн Балтії з ЄС безпосередньо пов'язані з етапами демократизації Латвії, Литви та Естонії (див. підрозділ 1.4). Дисертант виділяє три етапи, перші два з яких припадають на передінтеграційний період (до 2004 р.) і один – на постінтеграційний період (з 2004 р.). На нашу думку, з огляду на предмет дослідження – порівняльно-політологічний аналіз держав Балтії щодо їх відповідності на інституційному та ціннісному рівні ліберально-демократичному курсу розвитку ЄС у постінтеграційний період (2004-2020 рр.) – доцільно було б зробити більш глибокий аналіз етапів європейської інтеграції Латвії, Литви та Естонії у прив'язці до інституційного рівня цього процесу з наголосом саме на постінтеграційний період (2004-2020 рр.), окремо обґрунтувавши його хронологічні рамки.

По-четверте, методологічною основою дисертації О.В. Кокорева є неоінституціоналізм (історичний неоінституціоналізм), інструментарій якого «застосовується для дослідження деформацій демократичних політичних інститутів, міжінституційних протистоянь, які зумовлені намаганням витіснити ще незміцнілі в державах Балтії цінності ліберальної демократії консервативними та націоналістичними цінностями. Саме історичний неоінституціоналізм, – за твердженням дисертанта, – дозволяє пояснити темпи (поступ, сповільнення або ж

регрес) Естонії, Латвії та Литви у зміцненні тих стандартів ліберальної демократії, які розвиває ЄС» (с. 27). Пояснюючи свою методологічну позицію, автор додає, що для цього дослідження значущим є і соціологічний неоінституціоналізм, відповідно до положень якого «ціннісно забарвлені норми та формальні правила інституцій визначають поведінку політичних, громадсько-політичних акторів» (с. 57). Задекларований у такий спосіб методологічний плюралізм аж ніяк не сприяє проясненню авторської позиції стосовно ключового терміну дослідження – інституційний вимір відповідності держав Балтії вимогам членства в ЄС. Тобто не зрозуміло, яким поняттям послуговується дисертант при визначенні інституційного виміру – «інститут» чи «інституція»? У більшості випадків у роботі вживається термін «інститут», хоча інколи автор послуговується терміном «інституція». Наприклад, дисертант застосовує термін «інституція», говорячи про європейські інституції (с. 130), державні інституції (с. 163, 352, 375), Європейську комісію як інституцію ЄС (с. 280), Службу спеціальних розслідувань Литовської Республіки як незалежну інституцію (с. 334), хоча, виходячи з контексту, у наведених прикладах мова йде про інститути. При цьому задекларований автором неоінституційний підхід більшою мірою тяжіє до вживання терміну «інституція». Для рівня докторської дисертації подібне змішування понять не є доцільним.

По-п'яте, в дисертації О.В. Кокорєва використано широкий спектр наукових праць, що для такого роду робіт цілком достатньо і виправдано. Проте, на нашу думку, зважаючи на тему дисертації, доцільно було б залучити до аналізу проблематики дослідження наукові доробки деяких інших авторів, які спрямовані на вирішення питань європейської інтеграції країн Балтії – наприклад, такі публікації: Білоножко С.В. Західний вектор зовнішньої політики країн Балтії: шлях від незалежності до євроінтеграції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44 (2). С. 130-135; Гаращук І., Петришин О. Реформи організації та функціонування місцевого самоврядування в країнах Балтії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2. С. 55-63; Гаряча Ю.П. Адаптація законодавства країн Балтії до надбання спільноти (acquis communautaire): досвід для України. *Науковий вісник Академії муніципального*

управління. *Серія: Управління*. 2012. Вип. 2. С. 193-200; Гладиш М.Л., Краєвська О.А. Балтійський вимір Європейської політики безпеки та оборони. *Грані*. 2015. № 4. С. 80-85; Замікула М.О. Країни Балтії на початку 1990-х років: передумови євроатлантичної інтеграції. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія*. 2010. Т. 129. Вип. 116. С. 91-94; Івасечко О.Я., Коваль О.В. Загрози та виклики для країн Балтії на сучасному етапі євроінтеграції. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 16. С. 248-255; Матвейчук Л. Е-урядування країн Балтії: досвід для України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 2. С. 159-168; Самойлова Л.І. Інтеграція країн Балтії в європейські та євроатлантичні структури: проблема інтеграції в НАТО. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2002. Вип. 6. С. 102-109; Ткаліч Т.І. Країни Балтії: досвід та проблеми входження до Європейського союзу. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Економічні науки*. 2016. № 2. С. 94-101; Ціватий В. Інституціональний і політико-дипломатичний досвід європейської інтеграції Естонії (1991-2015 рр.). *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 137-160; Щедрова Г.П. Адаптація України до вимог ЄС: досвід країн Балтії. *Politicus*. 2017. Вип. 1. С. 156-161.

Висловлені зауваження характеризують складність досліджуваних проблем, мають переважно дискусійний характер, а тому не впливають на загальну позитивну оцінку наукового дослідження.

5. Повнота викладу результатів дисертації в опублікованих працях

Основні наукові результати дисертації О.В. Кокорева з достатньою повнотою викладені в опублікованих працях – одній одноосібній та 4-х колективних міжнародних монографіях, 20-х статтях, які опубліковані у фахових наукових виданнях із політичних наук), 15-х тезах виступів на науково-практичних конференціях).

Наукові публікації О.В. Кокорева відповідають вимогам Міністерства освіти і науки України, що висуваються до опублікованих результатів дисертацій на

здобуття наукового ступеня доктора наук. Усі роботи з теми дослідження опубліковані без співавторів.

6. Оцінка відповідності змісту автореферату і основних положень дисертації

Аналіз дисертаційної роботи та автореферату дозволяє зробити висновок про відповідність змісту автореферату основним положенням дисертації О.В. Кокорева. Наведені в авторефераті наукові результати та висновки повною мірою розкрито й обґрунтовано в дисертації. Зміст автореферату відрізняє методична і концептуальна цілісність, гармонійність наукового викладу.

7. Загальний висновок щодо дисертаційної роботи

Дисертація Олексія Вікторовича Кокорева на тему «Відповідність пострадянських держав Балтії вимогам членства в ЄС: інституційний і ціннісний виміри» є самостійним, завершеним науковим дослідженням, відповідає вимогам МОН України, викладеними у пп. 9, 10, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами від 19 серпня 2015 р. № 656, 30 грудня 2015 р. № 1159, 27 липня 2016 р. № 567, 20 листопада 2019 р. № 943, 15 липня 2020 р. № 607), розв'язує важливу наукову проблему та є вагомим внеском у політичну науку, повністю відповідає паспорту спеціальності 23.00.02 – політичні інститути та процеси, профілю спеціалізованої вченої ради Д 41.053.06, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора політичних наук.

Доктор політичних наук, професор,

завідувач кафедри соціології Дніпровського

національного університету імені Олеся Гончара **Віталій КРИВОШЕЇН**

Підпис завіряю:

Учений секретар Дніпровського національного

університету імені Олеся Гончара

Тетяна ХОДАНЕН

